КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ДЕРЖАВИ В ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

МЕЛЬНИК Ізабелла-Іман - аспірантка кафедри конституційного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

https://orcid.org/0009-0000-9205-9090

УДК 342.7

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.34

Стаття присвячена питанням визначення поняття конституційно-правових гарантій здійснення репродуктивно-генетичних прав людини та можливостей забезпечення їх конституційно-правового захисту. Наголошено, що конституційно-правові гарантії захисту репродуктивно-генетичних прав додають стійкості всій системі їх правового регулювання. Публічно-правові гарантії держави в процесі реалізації та забезпечення захисту репродуктивних прав людини виступають як система політичних, нормативно-правових (матеріальних та процесуальних) та соціально-економічних засобів забезпечення реалізації здійснення та забезпечення захисту репродуктивних прав людини. Зазначені гарантії відзначаються особливістю конкретно-історичних умов та перебігом російсько-української війни, складною демографічною та соціально-економічною ситуацією. Система конституційно-правових гарантій, спрямована не лише на те аби забезпечити здійснення та захист основних прав і свобод людини «тут та сьогодні», але й виступає основою соціальної еволюції людини, підґрунтям до появи як нових прав, так і нових гарантій їх здійснення. Репродуктивні права людини мають, з одного боку, природно-правову природу, яка характеризується ознаками невідчужуваності, невід'ємності, суб'єктивності та вродженості, а з іншого – позитивно-правову природу, яка передбачає обов'язок втручання держави у визначення юридичних кордонів репродуктивно-генетичних прав людини, встановлення для них видів та меж правового регулювання, нормативних підстав для обмеження, а також правових механізмів їх забезпечення, охорони та захисту. На рівні Конституції України репродуктивно-генетичні права свого прямого закріплення не знаходять. На рівні політичних гарантій забезпечення здійснення та охорони репродуктивних прав людини має бути сформована «Концепція забезпечення здійснення та охорони репродуктивних прав людини та забезпечення демографічної безпеки на 2025-2030 р.р.» як на загально-державному так і регіональному рівнях. Серед важливих норм-принципів реалізації репродуктивних прав необхідно у якості окремих положень спеціального законодавства закріпити з метою захисту базового принципу забезпечення гідності та належної поведінки учасників відносин у сфері репродуктивних прав, нормативні вимоги щодо порядку використання ембріонів та плодів людини.

Ключові слова: Конституція України, репродуктивні права, право на життя, право на здоров'я, право на материнство, право на батьківство, війна.

Постановка проблеми

У сучасній конституційно-правовій теорії особливе місце займає вчення про конституційно-правові гарантії реалізації та захисту основних прав та свобод людини та громадянина. Без реальної системи публічно-правових гарантій практична реалізація та справжній захист основних прав та свобод людини та громадянина є неможливим.

У центрі процесу здійснення та забезпечення захисту репродуктивних прав людини лежить конституційно-правовий механізм, який забезпечує державі можливість реалізації її функцій як гаранта існуючого правопорядку та соціальної системи. Водночас, система гарантій носить «відкритий» характер (тобто, є «апріорі» не завершеною та повністю не формалізованою) та забезпечує не лише стійкість соціальної системи взаємозв'язків у суспільному організмі, але й створює перспективи його поступального розвитку та еволюції.

Стан дослідження проблеми

Дослідження правового регулювання охорони репродуктивного здоров'я та репродуктивно-генетичних прав привертали увагу багатьох сучасних науковців як на теренах України, так і за її межами.

Важливий внесок у доктрину репродуктивно-генетичних прав зробили такі вітчизняні автори: С.О. Болдіжар [1], Г. В. Анікіна [2], Т. І. Длугопольська [3], В. А. Ватрас [4], Р. Ю. Гревцова [5],Т. В. Курило [6] О. О. Пунда [7], В.І. Чечерський [8], Р. О. Стефанчук [9], Т.Н. Харатян [10] та багато інших.

Проблема правового забезпечення та захисту репродуктивно-генетичних прав залишається мало дослідженою з позицій конституційно-правової теорії.

Мета дослідження – це комплексний аналіз конституційно-правових гарантій держави в процесі реалізації та забезпечення захисту репродуктивних прав людини.

Виклад основного матеріалу

На сьогоднішній день курс на покращення демографічної ситуації в країні має підтримуватися активним впровадженням економічних та правових реформ, а також посиленням соціальної відповідальності держави перед суспільством. Відсутність чіткої соціально-демографічної політики сприяє загостренню депопуляційних процесів в Україні. Це питання стає особливо актуальним в умовах воєнного конфлікту, коли чисельність населення України постійно зменшується.

Система конституційно-правових гарантій, спрямована не лише на те аби забезпечити здійснення та захист основних прав і свобод людини «тут та сьогодні», але й виступає основою соціальної еволюції людини, підгрунтям до появи як нових прав, так і нових гарантій їх здійснення. Сфера репродуктивних прав людини виступає у цьому сенсі як один з найбільш яскравих прикладів. В основі всієї системи гарантій лежить теза про визнання з боку держави соціальної цінності кожного з нас як істоти, наділеної вроджено-природньою гідністю.

Гарантії є системою норм, принципів і вимог, які забезпечують процес дотримання прав і законних інтересів людини. Призначення гарантій полягає в створенні оптимальних умов для повної реалізації конституційно закріпленого статусу людини. Гарантії забезпечують можливість ефективного використання прав та свобод, що передбачені Конституцією України, і слугують ключовим інструментом переходу від формально закріплених можливостей до їх практичного втілення у повсякденне життя. Вони покликані не лише захищати права людини від порушень, але й активно сприяти їх реалізації, створюючи умови, за яких кожна особа може повною мірою скористатися своїми правами та свободами. Таким чином, гарантії виступають механізмом, що перетворює абстрактні правові норми на реальні можливості для людини. Вони охоплюють як юридичні, так і соціальні, економічні та політичні заходи, які забезпечують сталий розвиток та стабільний захист конституційних прав [11, с.3-4].

В Україні та інших країнах на законодавчому, зокрема на конституційному рівні, закріплена ефективна система національних гарантій прав і свобод людини та громадянина. Вона охоплює як процесуальні, так і організаційні гарантії, які можуть бути юрисдикційними та неюрисдикційними за своїм характером. Важливою складовою цієї системи є чітко встановлені порядок, підстави та межі обмеження прав і свобод людини.

Національні гарантії доповнюються міжнародно-правовими механізмами захисту, серед яких особливу роль відіграють міжнародні акти, що закріплюють права людини, а також міжнародні організації та установи,

які забезпечують і сприяють захисту цих прав.

Перспективним напрямом дослідження є аналіз механізмів реалізації цих гарантій і пошук шляхів підвищення їх ефективності в Україні, використовуючи позитивний досвід міжнародної, зокрема європейської, правової практики [12].

Основна мета гарантій полягає в наданні всім громадянам рівних юридичних можливостей для реалізації, захисту та охорони їхніх прав і свобод, а також у перетворенні правового статусу особи в реальний стан у суспільстві. Вони забезпечують найбільш сприятливі умови для здійснення конституційно закріпленого статусу людини [13, С.25].

Гарантії служать механізмом, що забезпечує перехід від закріплених Конституцією можливостей до їхньої практичної реалізації. Їх ефективність залежить від розвитку загальних правових принципів, стану економіки, рівня демократичних інститутів, стабільності політичної системи, наявності досконалих законів та ефективних механізмів їх реалізації, а також від рівня правової свідомості й культури населення, узгодженості інтересів суспільства та існування ефективного органу конституційного контролю.

Ефективність гарантій залежить від таких факторів, як рівень дотримання загальних правових принципів, розвитку стану економіки, функціонування демократичних інститутів в суспільстві. Важливу роль відіграє наявність розвиненої та досконалої законодавчої бази, а також дієвість механізмів реалізації правових норм. Крім того, успішна реалізація гарантій тісно пов'язана зі ступенем правової свідомості та культури населення, узгодженістю інтересів громадян та суспільства загалом, а також із наявністю високоефективного органу конституційного контролю [12].

Говорячи про механізм реалізації прав і свобод людини та громадянина, слід зазначити, що гарантії покликані створити найбільш сприятливі умови, в яких юридичний статус особи, а також її права і свободи, закріплені в Конституції та законах, перетворюються на реальний стан кожного громадянина.

В.Ф. Погорілко визначав гарантії конституційних прав і свобод як систему умов та засобів, які юридично забезпечують належну реалізацію прав і свобод, визначених Конституцією та законами України [15].

Я.А. Малихіна підкреслює, що гарантії прав, свобод і обов'язків людини та громадянина становлять систему соціально-економічних, політичних і юридичних умов, а також методів і засобів, що забезпечують їх реальну реалізацію, захист і охорону. У разі відсутності гарантій права, свободи та обов'язки людини і громадянина стають лише деклараціями про наміри [16].

Т.М. Заворотченко вказує, що гарантії, за своєю суттю, являють собою систему умов, які забезпечують задоволення інтересів особи. Основною функцією цих гарантій є виконання зобов'язань держави та інших суб'єктів у сфері реалізації прав особистості. Важливо підкреслити, що поняття гарантій відображає досконалість законодавчої техніки та різноманіття форм, у яких виражається закон [17, с. 25].

Репродуктивні права – це самостійна група прав, яка включає у себе низку особистих немайнових прав, передусім – права на репродукцію (відтворення), яке є одним із небагатьох прав, які обумовлені природою людини – потребою до продовження роду. Однак це право не виокремлено ані в основних міжнародних документах, ані в національних. Воно тісно пов'язане з іншими правами, що стосуються приватних інтересів фізичних осіб, особливо жінок: правом на вільний вибір щодо методів зачаття та народження або відмови від народження дітей, правом на охорону репродуктивного здоров'я, фізичну недоторканність, недоторканність особистого життя, а також правом на захист особистої гідності.

В Україні окремі елементи цих прав регулюються різними нормативно-правовими актами, зокрема положеннями ЦК України, які стосуються особистих немайнових прав, а також СК України щодо права на материнство і батьківство. З огляду на демографічну ситуацію в Україні, наразі є актуальним ухвалення спеціального закону про репродуктивне здоров'я нації на основі вже поданих до ВРУ законопроєктів [18].

Тобто у найбільш загальному розумінні гарантії прав та свобод людини і громадяни-

на – це система юридичних засобів, що забезпечують їх захист та реалізацію.

Важливою частиною системи конституційно-правових гарантій репродуктивних прав людини є гарантії політичні та соціально-економічні.

Конституційний вимір репродуктивних прав, зокрема права на вільний репродуктивний вибір, переводить їх у нову сферу правового регулювання. Це свідчить про необхідність створення спеціальних механізмів регулювання та реалізації таких прав, а також їх конституційний захист. На державу покладається обов'язок юридично забезпечувати ці права та встановлювати необхідні гарантії для їх реалізації у відповідних галузевих законах [19].

Політичні гарантії репродуктивних прав охоплюють широкий спектр заходів, починаючи від створення законодавчої бази і забезпечення доступу до якісних медичних послуг до активної політики підтримки прав жінок та сімей у питаннях планування та збереження репродуктивного здоров'я. Отже в цілому, розглядаючи політичні гарантії прав і свобод людини та громадянина, необхідно відзначити те, що вони націлені на забезпечення права активного залучення кожного індивіда до державного життя та є відображенням його можливості щодо участі у політичному житті та здійсненні державної влади.

Також, важливим кроком у напрямку формування державних соціально-економічних гарантій реалізації репродуктивних прав стала Національна програма «Репродуктивне здоров'я 2001-2005» [20]. Національна програма «Репродуктивне здоров'я 2001-2005» була ініціативою уряду України, спрямованою на покращення стану репродуктивного здоров'я населення та вирішення ключових проблем у сфері охорони материнства і дитинства. Основними завданнями програми були зниження рівня материнської і дитячої смертності, покращення доступу до медичних послуг, забезпечення належної репродуктивної освіти для молоді та профілактика захворювань, що впливають на репродуктивну функцію.

Програма передбачала широкий спектр заходів, включаючи модернізацію медичних закладів, підвищення кваліфікації медичних працівників, а також популяризацію здорового способу життя і відповідального батьківства серед населення. Особлива увага приділялася проблемам планування сім'ї, запобіганню непланованих вагітностей, забезпеченню доступу до сучасних контрацептивів та медичної допомоги у разі безпліддя.

У рамках програми було впроваджено ряд освітніх кампаній, націлених на інформування населення про важливість репродуктивного здоров'я та профілактичних заходів, а також на створення сприятливих умов для збереження здоров'я жінок під час вагітності і пологів. Національна програма 2001-2005 р.р. стала важливим кроком на шляху до розвитку національної системи охорони репродуктивного здоров'я, заклавши фундамент для подальших ініціатив у цій сфері.

Наступним кроком була Державна програма «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 р. № 1849 [21].

Обсяг фінансування Програми з державного бюджету становив 455165,7 тис. гривень, з місцевих бюджетів — 295135,2, з інших джерел — 10709,6 тис. гривень [21].

За даними МОЗ України, в рамках Програми було виконано повною мірою такі заходи, як: забезпечення акушерських відділень препаратами для надання невідкладної медичної допомоги у разі кровотечі; впровадження клінічних протоколів із сучасних перинатальних технологій згідно з рекомендаціями ВООЗ; розробка та впровадження системи інфекційного контролю в акушерських стаціонарах відповідно до Наказу МОЗ України від 10 травня 2007 року № 234 «Про організацію профілактики внутрішньо-лікарняних інфекцій в акушерських стаціонарах»; безоплатне забезпечення контрацептивами жінок з тяжкими екстрагенітальними захворюваннями, за наявності яких вагітність та пологи загрожують життю жінки тощо [22].

Завдяки цьому вдалося суттєво знизити показники материнської та малюкової смертності. Так, показник материнської смертності у 2013 році становив 13,5 проти 17,6 у

2005 році, а показник малюкової смертності знизився з 9,8 у 2006 році до 7,8 у 2014 році. Значно знизився і рівень смертності новонароджених від синдрому дихальних розладів з 5,5 на 1000 випадків у 2006 році до 0,67 на 1000 випадків у 2016 році. На показник малюкової смертності (кількість померлих дітей віком до 1 року життя на 1000 народжених живими) суттєво вплинули й закупки сучасного обладнання для надання допомоги новонародженим, що здійснювалися за Програмою [22].

Також за період 2006-2015 рр. завдяки Програмі на 16,5 відсотка збільшилась кількість жінок, які використовують гормональні контрацептиви. Для категорії жінок з екстрагенітальною патологією (одна з груп ризику) забезпечення контрацептивами передбачалось за рахунок державного бюджету за період 2010-2015 рр. у сумі 7604,7 тис. грн.

Слід зазначити, що щорічно на закупівлю контрацептивів для цієї категорії жінок виділялось 98-100 відсотків коштів від запланованого [22].

У 2024 році Програма медичних гарантій сфокусована вже прямо на відновленні здоров'я та людського потенціалу. Тому додано новий пакет — «Лікування безпліддя за допомогою допоміжних репродуктивних технологій (запліднення in vitro)» [23].

Враховуючи поточну ситуацію в Україні та для того, щоб збільшити шанси українців на омріяне батьківство, НСЗУ з 2024 року впроваджує новий пакет «Лікування безпліддя за допомогою допоміжних репродуктивних технологій (запліднення in vitro)». Це означає кращий доступ до послуг з відновлення репродуктивного здоров'я, адже оплата таких послуг буде відбуватися за державні кошти, в рамках Програми медичних гарантій. Таке рішення за попередніми прогнозами дає можливість народитися більше ніж 10 тис. маленьким українцям щороку [23].

У рамках кожного із пакетів Програми медичних гарантій передбачені певні правила доступу до безоплатних послуг, не виключення й пакет із лікування безпліддя.

Важливою частиною конституційно-правових гарантій у сфері здійснення репродуктивних прав є також питання нормативно-правового визначення правового статусу ненародженого життя, закріплення його у нормативно-правовому акті та визначення меж свободи жінки у сфері власного репродуктивного здоров'я по відношенню до ненародженого життя. Однак на сьогоднішній день юридичний статус ембріона та плоду не закріплений у законодавстві.

Висновки

У підсумку наголосимо на тому, що публічно-правові гарантії держави в процесі реалізації та забезпечення захисту репродуктивних прав людини виступають як система політичних, нормативно-правових (матеріальних та процесуальних) та соціально-економічних засобів забезпечення реалізації здійснення та забезпечення захисту репродуктивних прав людини.

Зазначені гарантії відзначаються особливістю конкретно-історичних умов та перебігом російсько-української війни, складною демографічною та соціально-економічною ситуацією.

На рівні політичних гарантій забезпечення здійснення та охорони репродуктивних прав людини має бути сформована «*Концепція забезпечення здійснення та охорони репродуктивних прав людини та забезпечення демографічної безпеки на 2025-2030 р.р.*» як на загально-державному, так і регіональному рівнях.

Серед важливих норм-принципів реалізації репродуктивних прав необхідно у якості окремих положень спеціального законодавства закріпити з метою захисту базового принципу забезпечення гідності та належної поведінки учасників відносин у сфері репродуктивних прав, нормативні вимоги щодо порядку використання ембріонів та плодів людини.

Література

1. Болдіжар, С. О. Сурогатне материнство: співвідношення медичної та правової визначеності. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету : серія: Право*. 2019. Т. 1 Вип. 58. С.196–199

2. Анікіна Г. В. Поняття та ознаки цивільних правовідносин, пов'язаних зі смертю фізичної особи. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 27.

3. Длугопольська Т. І. Правова природа репродуктивних прав фізичних осіб. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 2. С. 103-107.

4. Ватрас В. А. Джерела сімейного права: проблеми теорії та практики : монографія. Хмельницький : Видавництво ТОВ «Поліграфіст-3», 2020. 824 с.

5. Гревцова Р.Ю. Актуальні проблеми правового регулювання охорони громадського здоров'я в Україні. Адміністративне право і процес. 2015. № 1 (11). С. 195-208.

6. Курило Т. В. Особливості правового регулювання репродуктивних прав фізичної особи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 66-68.

7. Пунда О. О. Адміністративно-правова охорона особистих немайнових прав : монографія. Ірпінь-Хмельницький, ФОП Стрихар А.М., 2017. 542 с.

8. Чечерський В.І. Право на репродукцію (відтворення) у системі основоположних прав людини: конституційно-правове дослідження : монографія. Херсон : Видавництво «ОЛДІ-ПЛЮС», 2019. 416 с.

9. Стефанчук Р. О. Поняття, система, особливості здійснення і захисту репродуктивних прав фізичної особи. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 1-2 (9-10). С. 66-73.

10. Харатян Т.Н. Забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій: зарубіжний досвід та перспективні напрямки його удосконалення в Україні. *Право і суспільство*. 2018. №1. URL http://pravoisuspilstvo.org.ua/index.php/archiv?id=110.

11. Афанасенко С. І. Конституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 3. С. 3–5.

12. Рябовол Л. Гарантії прав та свобод людини і громадянина в Україні та зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми правознавства*, №. 1. 2023, С. 114-9 URL : https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1570.

13. Гуріненко В. Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Міжнародна студентська наукова конференція «Актуальні проблеми прав людини, правової системи і держави» 7-8 травня 2003 року. Тези доповідей.. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка. 2003. 276 с.

14. Юзефір А.Р. Конституційні гарантії забезпечення прав і свобод людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 75-79.

15. Погорілко В. Ф. Конституційне право України. К. : Наукова думка; Прецедент, 2006. 268 с.

16. Малихіна Я.А. Юридичних гарантії за трудовим законодавством України. *Форум права*. 2007. № 2. С.133-138. URL : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2007-2/07mjatzu.pdf.

17. Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02 ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2002. 222 с.

18. Волкова Ю. Репродуктивні права в системі четвертого покоління прав людини. ALFRED NOBEL UNIVERSITY JOURNAL OF LAW. 2024. № 1 (8). URL.: https://law.duan.edu.ua/images/PDF/2024/1/5.pdf.

19. Лебедєва Ю.В. Конституційно-правове забезпечення свободи репродуктивного вибору особи. URL.: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/07/13.pdf.

20. Національна програма «Репродуктивне здоров'я 2001-2005». Верховна Рада України. База «Законодавство України». URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/203/2001#Text.

21. Державна програма "Репродуктивне здоров'я нації" на період до 2015 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 р. № 1849. URL:https://www.kmu.gov.ua/npas/61854426.

22. Рішення Комітету «Про затвердження Рекомендацій слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань охорони здоров'я на тему: «Про виконання Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 року та заходи, що вживаються МОЗ України з метою забезпечення охорони репродуктивного здоров'я населення». Опубліковано 28 грудня 2016. URL: https://komzdrav.rada.gov.ua/news/ProRobKom/RishKom/73085.html.

23. Лікування безпліддя у Програмі медичних гарантій. URL.: https://www.kmu.gov.ua/news/likuvannia-bezpliddia-u-pmh.

SUMMARY

The paper is dedicated to issues of the identification of the concept of constitutional and legal guarantees for the realization of human reproductive and genetic rights and opportunities of ensuring constitutional and legal protection of its. It is stressed, constitutional and legal guarantees for protection of reproductive and genetic rights add stability to the whole system of its legal regulation. Public and legal guarantees of the state in the process of the implementation and ensuring protection of human reproductive and genetic rights are the system of political, legal (property and procedural), and social and economic means of the providing implementation and protection human reproductive and genetic rights. Guarantees mentioned before, are affected by specific historical conditions and running of the Russian-Ukrainian war, comprehensive demographic and social-economic circumstances. Constitutional and legal guarantees system is aimed at ensuring implementation and protection of main human rights and freedoms currently, and is basis of both social evolution of a human and appearance new rights and guarantees. Reproductive human rights have, on the one hand, natural and legal nature which is characterized by features of inalienability, inalienability, subjectivity and innateness, and, on the other hand, they have positive and legal nature which provides an obligation of the state to intervene into legal borders of reproductive and genetic human rights, establishing for them the types and limits of legal regulation, normative basis for restrictions, and legal mechanisms for its insuring, protection and defense. Reproductive and genetic rights are not stated directly by the Constitution of Ukraine. On the level of political guarantees for ensuring implementation and protection of reproductive human rights, Conception of Ensuring Implementation and Protection Reproductive Human Rights and Providing Demographical Safety for 2025 – 2030 has to be developed on both state and regional levels. Requirements on the order of use of human embryos and fetuses have to be provided among significant norms-principles of the implementation of reproductive rights as specific statements of the legislation. It is necessary to protect basic principle of ensuring dignity and an appropriate behavior of participants of relationships in the field of reproductive rights.

Keywords: Constitution of Ukraine, reproductive rights, right for life, right for health, the right to motherhood, the right to paternity, war.